

การพัฒนาภาวะผู้นำชุมชนด้วยหลักเบญจศีลและเบญจธรรม ในอำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย*

Development of Community Leadership through Five Precepts and Five Virtues in Mueang Loei District, Loei Province

วีรณัฐ พรมจักร, จักรพงษ์ ฟองชัย และประกอบ คงยะมาศ
Weeranuch Promjuk, Chakkrapong Fongchai and Prakob Kongyamat
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย วิทยาเขตศรีล้านช้าง
Mahamakut Buddhist University, Srilanchang Campus, Thailand
Corresponding Author, E-mail: weranuch13032525@gmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาและอธิบายการพัฒนาภาวะผู้นำชุมชนด้วยหลักเบญจศีลและเบญจธรรม ในอำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย 2) วิเคราะห์และสังเคราะห์การกำหนดกลยุทธ์ในการปฏิบัติงานของผู้นำชุมชนด้วยหลักเบญจศีลและเบญจธรรม และ 3) จัดทำคู่มือการพัฒนาภาวะผู้นำชุมชนด้วยหลักเบญจศีลและเบญจธรรม โดยใช้รูปแบบงานวิจัยเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ วิเคราะห์ข้อมูลด้วยการพรรณนาวิธี

ผลการวิจัยพบว่า

1. การพัฒนาภาวะผู้นำชุมชนด้วยหลักเบญจศีลและเบญจธรรม ในอำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย สอดคล้องตามภาวะผู้นำชุมชน โดยภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง
2. การวิเคราะห์และสังเคราะห์กลยุทธ์ในการปฏิบัติงานตามหลักเบญจศีลเบญจธรรมต้องเตรียมครูผู้สอนวิธีการสอน เครื่องมือการสอน เครื่องมืออุปกรณ์และกิจกรรมที่หลากหลาย
3. จัดทำคู่มือการพัฒนาภาวะผู้นำชุมชนด้วยหลักเบญจศีลและเบญจธรรม ประกอบด้วย หลักการและเหตุผล วิสัยทัศน์ พันธกิจ เป้าหมาย เนื้อหา กิจกรรม แผนการฝึกอบรม และแบบทดสอบ มีความพึงพอใจอยู่ในระดับมากทุกด้าน ข้อมูลเชิงคุณภาพ พบว่า การทำผิดพลาดข้อที่ 1 คือการฆ่าสัตว์ เบียดเบียนสัตว์เป็นบาป และให้มีการส่งเสริมให้ผู้นำชุมชนรักษาศีลข้อที่ 1 การทำผิดพลาดข้อที่ 2 คือการลักขโมยเป็นการสร้างความเดือดร้อนให้กับสังคม ให้ผู้นำชุมชนรักษาศีลข้อที่ 2 เพื่อสร้างความสงบสุขให้กับชุมชน การผิดพลาดข้อที่ 3

*ได้รับบทความ: 2 กรกฎาคม 2564; แก้ไขบทความ: 24 กันยายน 2564; ตอรับตีพิมพ์: 26 กันยายน 2564

Received: July 2, 2021; Revised: September 24, 2021; Accepted: September 26, 2021

เป็นการสร้างความแตกแยกภายในครอบครัว ให้ผู้นำรักษาศีลข้อที่ 3 การทำผิดศีลข้อที่ 4 เป็นการสร้างความแตกแยกให้กับสังคม ให้ผู้นำชุมชนปฏิบัติอย่างเคร่งครัด เพื่อสร้างความสงบสุขให้กับสังคมและ การทำผิดศีลข้อที่ 5 คือ การดื่มสุราและของมึนเมา รวมถึงยาเสพติด เป็นการทาลายอนาคตของชาติ รวมถึงอุบัติเหตุที่เกิดจากเมา ให้มีการส่งเสริมให้ผู้นำรักษาศีลข้อ 5 อย่างเคร่งครัดเพื่อเป็นแบบอย่างแก่ประชาชน

คำสำคัญ: พัฒนาก้าวหน้า; เบญจศีลเบญจธรรม; คู่มือการพัฒนาก้าวหน้าชุมชน

Abstract

This research aimed at Study to: 1) Explain the development of community leadership based on the principles of the five principles and the five principles. in Mueang Loei District, Loei Province, 2) Analyze and synthesize the formulation of strategies in practice of community leaders with the principles of the Five Principles and the Principles, and 3) to produce a manual for developing community leadership based on the Five Principles and the Five Principles. Using a quantitative and qualitative research model analyze the data by descriptive methods.

The results of the research were as follows:

1. Development of community leadership based on the principles of the Benjasila and the Benjadhama. In Mueang Loei District, Loei Province, the overall consistency of the community leadership was at a moderate level.
2. Analyzing and synthesizing strategies the principles of the Benjasila and the Benjadhama requires preparing teachers for teaching methods. Teaching tools a wide range of tools, equipment and activities.
3. Prepare a manual for community leadership development based on the principles of the Five Principles, consisting of principles and reasons, visions, missions, goals, content, activities, training plans and quizzes, with high levels of satisfaction in all aspects. The qualitative data revealed that the first precept is slaughter. Persecution of animals is a sin. And to encourage community leaders to keep the first precept; to break the second precept is stealing, causing trouble to the society. Let the community leaders keep the second precept to create peace for the community. Breaking the third precept

creates divisions within the family. Let leaders keep the 3rd precept. Breaking the 4th precept creates divisions for society. Let the community leader's act strictly to create peace for society and breaking the fifth precept is drinking and intoxicating things including drugs it is destroying the future of the nation including accidents caused by drunkenness to encourage leaders to strictly observe the 5 precepts as a role model for the people.

Keywords: leadership development; Five Precepts and Five Virtues; Manual on Community Leadership Development

1. บทนำ

ผู้นำมีอยู่ในทุกระดับ ตั้งแต่สังคมหรือหน่วยงานขนาดเล็กไปจนถึงองค์กรขนาดใหญ่ นับตั้งแต่หมู่บ้านไปจนถึงผู้นำระดับประเทศชาติ จำเป็นต้องมี “ผู้นำ (Leader)” และผู้นำก็จะต้องมี “ภาวะผู้นำ (Leadership)” เพราะถือเป็นปัจจัยที่มีความสำคัญอย่างยิ่งและมีส่วนต่อความสำเร็จหรือความล้มเหลว หากองค์กรใดมีผู้นำหรือผู้บริหารที่มีคุณธรรม จริยธรรม ความรู้ความสามารถ ประสพการณ์ ความเชี่ยวชาญ ฯลฯ องค์กรหรือหน่วยงานนั้น ก็จะสามารถแข่งขันกับผู้อื่นและประสบความสำเร็จตามเป้าหมายที่วางไว้ได้เป็นอย่างดี แต่ในทางกลับกันหากผู้นำไม่มีคุณธรรม จริยธรรม มีพฤติกรรมที่ไม่ดี มีพฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์ก็จะทำให้ชุมชน และประชาชนที่อยู่ใต้ปกครองได้รับความเดือดร้อนตามไปด้วย เพราะในสถานการณ์ปัจจุบันประเทศไทยกำลังเผชิญกับความท้าทายในการที่จะดำรงอยู่ในโลกท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงยุคโลกาภิวัตน์ ความอยู่รอดของประเทศชาตินั้นต้องอาศัยองค์ประกอบที่หลากหลาย และไม่สามารถที่จะแบ่งมอบหรือระบุให้ใครคนใดคนหนึ่ง หรือหน่วยงานใดหน่วยงาน

หนึ่งรับผิดชอบ ที่ผ่านมามีเหตุการณ์หลายอย่างที่เกิดขึ้นและทำให้คนไทยได้เรียนรู้ มีประสพการณ์เกิดความตระหนักแล้วว่า “ภาวะผู้นำ คุณธรรม และจริยธรรม” มีความจำเป็นและมีความสำคัญมากเพียงใดต่อการบริหารและการพัฒนาชาติบ้านเมือง “วิกฤตผู้นำ” และ “วิกฤตคุณธรรมและจริยธรรม” ก่อให้เกิด “วิกฤตศรัทธา” ที่มีต่อผู้นำกลุ่มต่างๆ และผู้นำของชาติและส่งผลให้เกิดความขัดแย้งและเหตุการณ์รุนแรงต่างๆ มากมาย ขยายผลลุกลามไปเป็นวงกว้าง และนำไปสู่ความแตกแยกในสังคมอย่างรุนแรงอย่างที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน (พิทยา แสงแผ้ว, 2562) เงื่อนไขความขัดแย้งไม่ลงรอยของคนในชาติกลายเป็นเงื่อนไขที่ทำให้การขับเคลื่อนทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคม เกิดภาวะชะงักงันไม่มีทางออกและก่อให้เกิดความเสียหายอย่างใหญ่หลวงต่อประเทศชาติเป็นส่วนรวม จึงเป็นเรื่องจำเป็นที่ต้องพิจารณาและศึกษาทำความเข้าใจอย่างจริงจังเพื่อให้เห็นว่าภาวะผู้นำ คุณธรรมและจริยธรรมของผู้บริหารควรเป็นเช่นไร จึงจะนำมาซึ่งความยอมรับนับถือเลื่อมใส ศรัทธาและให้ความร่วมมือของคนในหน่วยงาน องค์กร ประเทศชาติ เพื่อความสงบสุข

เจริญรุ่งเรือง และวัฒนาสภาพของสังคมและประเทศชาติสืบไป

ปัจจุบันผู้นำในระดับหมู่บ้านมีปัญหาเรื่องการทะเลาะวิวาท เมื่อตีมีสุรากับลูกบ้านหรือแม้กระทั่งเรื่องชู้สาวซึ่งนำไปสู่ปัญหาอื่นๆ ตามมาอีกมากมาย เพราะแท้ที่จริงแล้วผู้นำชุมชนต้องเป็นบุคคลตัวอย่างให้กับประชาชน เพราะถ้าหากว่าผู้นำไม่ดีแล้ว ผู้ตามจะดีได้อย่างไร ทั้งนี้ผู้วิจัยได้นำยุทธศาสตร์การพัฒนาคนสู่สังคมแห่งการเรียนรู้ตลอดชีวิตอย่างยั่งยืน (แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 11 (พ.ศ. 2555-2559) คือความสำคัญกับการพัฒนาคุณภาพคนไทยทุกช่วงวัยให้มีภูมิคุ้มกัน เพื่อเข้าสู่สังคมแห่งการเรียนรู้ตลอดชีวิตอย่างยั่งยืนให้มีความพร้อมทั้งด้านร่างกายที่สมบูรณ์แข็งแรง มีสติปัญญาที่รอบรู้และมีจิตใจที่สำนึกในคุณธรรม จริยธรรม มีความเพียรและรู้คุณค่าความเป็นไทย มีโอกาสและสามารถเรียนรู้ตลอดชีวิตควบคู่กับการเสริมสร้างสภาพแวดล้อมในสังคม และสถาบันทางสังคมให้เข้มแข็งและเอื้อต่อการพัฒนาคน รวมทั้งส่งเสริมการพัฒนาชุมชนท้องถิ่นให้เข้มแข็ง สามารถสร้างภูมิคุ้มกันให้คนในชุมชน และเป็นพลังทางสังคมในการพัฒนาประเทศ ส่งเสริมให้ทุกภาคส่วนนำค่านิยมและวัฒนธรรมที่ดีงามของไทยเป็นฐานในการพัฒนาคนและสังคมการเสริมสร้างความเข้มแข็งของการบ่มเพาะให้คนมีศีลธรรม คุณธรรม จริยธรรม ในวิถีชีวิตพื้นฟูวัฒนธรรมที่ดี และนำคุณค่าอันดีงามของครอบครัวไทย อาทิ ความเอื้ออาทรและการเป็นเครือญาติมาใช้ในวิถีชีวิตควบคู่กับการปลูกฝังศีลธรรม คุณธรรม จริยธรรมเพื่อ

ถ่ายทอดให้รู้จักการใช้ปัญญาในทางที่ถูกต้องและมีจิตสำนึกในการเฝ้าระวังทางวัฒนธรรมที่จะมีผลกระทบต่อการเบี่ยงเบนทางวัฒนธรรม ตลอดจนการปลูกฝังศีลธรรม คุณธรรม จริยธรรม เพื่อถ่ายทอดให้รู้จักการใช้ปัญญาเป็นพลังทางสังคมที่สอดคล้องกับยุทธศาสตร์การสร้างความเป็นธรรมในสังคม เพื่อมุ่งสร้างภูมิคุ้มกันทางสังคมตั้งแต่ระดับปัจเจกครอบครัวและชุมชนเพื่อให้เป็นสังคมที่มีคุณภาพ นอกจากนี้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 11 ยังมีการเสริมสร้างให้ชุมชนมีการรวมตัวอย่างเข้มแข็ง มาร่วมคิดร่วมเรียนรู้สู่การปฏิบัติ มีกระบวนการเรียนรู้และการจัดองค์ความรู้ในรูปแบบที่หลากหลายตามภูมิสังคมที่เหมาะสม สอดรับกับการดำเนินชีวิตบนฐานทรัพยากร ภูมิปัญญา และวิถีวัฒนธรรมชุมชน ด้วยความรอบคอบ และระมัดระวัง มีคุณธรรม จริยธรรม มีความรักความเอื้ออาทร มีความสามัคคี เสียสละ และมีความมุ่งมั่นที่จะพัฒนาตนเองและผู้อื่น (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2554, หน้า 63-65)

ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาการพัฒนาภาวะผู้นำชุมชนด้วยหลักเบญจศีลและเบญจธรรมในอำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย เพื่อเป็นการเสริมสร้างศักยภาพทรัพยากรมนุษย์ อันเป็นทรัพยากรหลักในการพัฒนาประเทศ ในการนำเอาหลักเบญจศีล และเบญจธรรมที่เป็นธรรมะพื้นฐานในการดำรงชีวิตมาเป็นหลักธรรมในประพฤติปฏิบัติให้สังคมอยู่สงบร่มเย็น เพราะถ้าชุมชนมีความสงบร่มเย็นแล้วการพัฒนาก็จะดำเนินไปด้วยดีเพราะ

บุคคลที่จะก้าวขึ้นมาเป็นผู้นำจะต้องมีพฤติกรรมที่ดี มีการปฏิบัติตนตามหลักเบญจศีลและเบญจธรรม มีภาวะความเป็นผู้นำสูงเป็นตัวอย่างที่ดี โดยเฉพาะทางด้านคุณธรรมของผู้นำ โดยการนำหลักศีลธรรมพื้นฐานในการดำเนินชีวิตมาเป็นตัวกำหนดโดยเน้นพฤติกรรมอันดีคือ หลักการปฏิบัติของศีล 5 และธรรม 5 มาใช้ในการพัฒนาความเป็นผู้นำ คือเป็นตัวอย่างให้กับประชาชนในชุมชน เพราะปัจจุบันผู้นำชุมชนเองที่เป็นคนชนชาวบ้านในชุมชน ต่อมเหล้า หรือเล่นการพนัน ซึ่งมีให้พบเห็นอยู่ทั่วไป ผู้วิจัยจึงนำหลักเบญจศีลและเบญจธรรม มาใช้เป็นเครื่องมือในการพัฒนาภาวะผู้นำชุมชน เพื่อให้เป็นตัวอย่างที่ดีให้กับประชาชนในชุมชน และทำให้น่าเกิดภาวะความเป็นผู้นำอย่างสมบูรณ์

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาและอธิบายการพัฒนาภาวะผู้นำชุมชน ด้วยหลักเบญจศีลและเบญจธรรม ในอำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย
2. เพื่อวิเคราะห์และสังเคราะห์การกำหนดกลยุทธ์ในการปฏิบัติตนของผู้นำชุมชน ด้วยหลักเบญจศีลและเบญจธรรมในอำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย
3. เพื่อจัดทำคู่มือการพัฒนาภาวะผู้นำชุมชนด้วยหลักเบญจศีลและเบญจธรรม ในอำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย

3. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ (Quality Research) โดยผู้วิจัยได้ใช้ทฤษฎีฐานราก

(Grounded theory methodology) ซึ่งเป็นแนวทางการศึกษาเชิงปรากฏการณ์วิทยา (นิศา ชัชกุล, 2550, หน้า 13) อธิบายว่า ทฤษฎีฐานราก คือ ทฤษฎีที่ได้จากการศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคม โดยทฤษฎีจะถูกสร้าง (Construct) และได้รับการตรวจสอบ (Verify) โดยการเก็บข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับปรากฏการณ์ทางสังคมอย่างเป็นระบบ การสร้างทฤษฎีฐานรากอาศัยกระบวนการเก็บข้อมูลด้วยวิธีการวิจัยทางด้านสังคมศาสตร์ เช่น การสัมภาษณ์ระดับลึก การสังเกตแบบมีส่วนร่วม การจัดกลุ่มสนทนา โดยข้อมูลที่น่ามาวิเคราะห์จะต้องเป็นข้อมูลที่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางสังคมในเรื่องที่ศึกษาอย่างรอบด้าน การบันทึกข้อมูลในลักษณะนี้มีกอาศัยการบรรยายเหตุการณ์ ประสบการณ์ของคน เรื่องเล่าสภาพสังคม การบรรยายอย่างละเอียดนี้เป็นความพยายามที่จะทำความเข้าใจถึง ความหมายประสบการณ์ เหตุการณ์ต่างๆ เพื่อจะช่วยให้ผู้วิจัยตีความปรากฏการณ์นั้นๆ ได้ตรงตาม ความหมายของสิ่งที่เกิดขึ้นอันจะนำไปสู่ความเข้าใจปรากฏการณ์นั้นๆ

ประชากรเชิงปริมาณ ใช้กลุ่มตัวอย่างชุมชน 14 ชุมชน จำนวน 420 คน การวิจัยเชิงคุณภาพ/ผู้ให้ข้อมูลสำคัญกลุ่มเป้าหมายเพื่อดำเนินการตามวัตถุประสงค์การวิจัยข้อที่ 1 คือ ผู้ทรงคุณวุฒิ ปราชญ์ชาวบ้าน ผู้ทรงคุณวุฒิ 30 คน และศึกษาชีวประวัติ นายชัยวัฒน์ ชื่นโกสุม ผู้ว่าราชการจังหวัดเลย

ผู้วิจัยใช้วิธีการสร้างและการหาคุณภาพของเครื่องมือ ดังนี้

1. เครื่องมือเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยได้ใช้แบบบันทึกการสนทนากลุ่ม แบบสัมภาษณ์เชิงลึกแบบบันทึกการสังเกตพฤติกรรม

2. เครื่องมือเชิงปริมาณ ใช้แบบสำรวจสภาพปัญหา โดยเครื่องมือเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณจะกำหนดประเด็นเนื้อหาและสร้างประเด็นเนื้อหาข้อมูลที่เกี่ยวข้องครอบคลุมเนื้อหาเรื่อง แนวคิดหลักเบญจศีลเพื่อพัฒนาภาวะผู้นำชุมชนในอำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย จากนั้นนำรูปแบบเครื่องมือเชิงคุณภาพเสนอต่อคณะที่ปรึกษาเพื่อขอคำแนะนำและตรวจสอบความถูกต้องตลอดจนลักษณะการใช้ภาษา เพื่อแก้ไขปรับปรุงนำรูปแบบเครื่องมือเชิงคุณภาพที่ได้รับการแก้ไขหรือปรับปรุงแล้วนำเสนอต่อผู้เชี่ยวชาญ 3 ท่านเพื่อพิจารณาความสอดคล้องของข้อคำถามกับวัตถุประสงค์ของการวัด โดยใช้ค่าดัชนีความสอดคล้อง (IOC) ของแบบสำรวจสภาพปัญหาและพฤติกรรมอยู่ระหว่าง 0.6-1.0 และให้คำแนะนำในการแก้ไขและปรับปรุงให้ถูกต้องสมบูรณ์ยิ่งขึ้นในการภาษา 5) นำรูปแบบเครื่องมือเชิงคุณภาพปรับปรุงแก้ไข แล้วจัดพิมพ์เพื่อนำไปใช้ในบันทึกการสนทนากลุ่มกับกลุ่มเป้าหมายและกลุ่มผู้ให้ข้อมูลต่อไป

ขั้นตอนการทำวิจัยและพัฒนาแบ่งออกเป็น 3 ระยะ คือ ระยะที่ 1 ศึกษาบริบทและสภาพปัญหาการขาดหลักประพฤติปฏิบัติตามหลักเบญจศีลและเบญจธรรมของผู้นำชุมชนในอำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย โดยมีขั้นตอน ผลผลิตของกิจกรรม ได้สภาพปัญหาการขาดหลักประพฤติปฏิบัติตามหลักเบญจศีลและเบญจธรรมของผู้นำ

ชุมชนในอำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย ระยะที่ 2 วิเคราะห์และสังเคราะห์การกำหนดกลยุทธ์ในการปฏิบัติตน ของผู้นำชุมชนด้วยหลักเบญจศีลและเบญจธรรม ในอำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย ผลผลิตของกิจกรรม ได้เครือข่ายการพัฒนาศักยภาพผู้นำชุมชนตามหลักเบญจศีล และเบญจธรรมในอำเภอเมือง จังหวัดเลย ได้คู่มือการพัฒนาศักยภาพผู้นำชุมชนตามหลักเบญจศีล และเบญจธรรมในอำเภอเมือง จังหวัดเลย และเกิดความสามัคคีในหมู่ของผู้นำชุมชน ระยะที่ 3 การเผยแพร่นวัตกรรมรูปแบบการพัฒนาศักยภาพผู้นำชุมชนตามหลักเบญจศีล และเบญจธรรมในอำเภอเมือง จังหวัดเลย

4. สรุปผลการวิจัย

ระยะที่ 1 ศึกษาและอธิบายการพัฒนาภาวะผู้นำชุมชน ด้วยหลักเบญจศีลและเบญจธรรมในอำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย

1. ข้อมูลเชิงปริมาณจากการสำรวจสภาพปัญหา พบว่า หลักประพฤติปฏิบัติตามหลักเบญจศีลของผู้นำชุมชน ในอำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย ในภาพรวมอยู่ในระดับปานกลาง คือ มีค่าเฉลี่ย (x) เท่ากับ 2.97 และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 1.09 เมื่อพิจารณาเป็นรายด้านพบว่า ด้านศีลข้อที่ 2 มีค่ามากที่สุดคือ มีค่าเฉลี่ย (x) เท่ากับ 3.34 และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 1.10 รองลงมาคือ ศีลข้อที่ 4 มีค่าในระดับปานกลาง คือ มีค่าเฉลี่ย (x) เท่ากับ 3.30 และมีส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 1.10 ตามลำดับ

2. ผลจากการสนทนากลุ่ม

2.1 แสดงพฤติกรรมตามหลักเบญจศีลเบญจธรรมที่สอดคล้องตามภาวะผู้นำชุมชนของผู้นำชุมชน อำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย พบว่า ศีลข้อที่ 1 ปาณาติปาตา เวรมณี คือการไม่เบียดเบียนต่อชีวิตผู้อื่น เช่น ละเว้นการฆ่าสัตว์ และเบียดเบียนสัตว์ในวันพระ ซึ่งหากพิจารณาในหลักเบญจศีลข้อที่ 1 คือการไม่เบียดเบียน มีวิสัยทัศน์ในการสร้างความสุขให้สังคม โดยมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดีคือความมีเมตตาเราจะนำมาประพฤติปฏิบัติประจำวัน เพียงตั้งจิตแน่วแน่ว่าวันนี้เริ่มต้นวันแรกครอบครัวเราจะถือศีลข้อที่ 1 อย่างเคร่งครัด โดยไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ทรมานสัตว์ ไม่รังแกสัตว์ ไม่เบียดเบียนสัตว์ ไม่ว่าจะเป็นสัตว์เล็กสัตว์ใหญ่ โดยเจตนาหรือไม่เจตนา หรือการฆ่ามนุษย์โดยผลิตสารเคมีต่างๆ ในปัจจุบันนี้ มีมากขึ้น เช่น การใช้ปุ๋ยเคมีเร่งพืชผักผลไม้ ใช้สารฆ่าแมลงผสมลงในดินเพื่อกันแมลงไม่ให้มาเจาะกินผักผลไม้ ซึ่งมีอันตรายต่อผู้บริโภคมาก การใช้ฟอมาลดีไฮด์ (Formaldehyde) กาวผสมลงในไม้ทำเฟอร์นิเจอร์ ใช้ในบ้านเรือน สารนี้กระจายออกมา ผู้อาศัยสูดดมเข้าไปทุกวัน ก่อเกิดมะเร็งได้ พฤติกรรมเหล่านี้ล้วนผิดศีลข้อ 1 เช่นกัน

2.2 แสดงพฤติกรรมตามหลักเบญจศีลเบญจธรรมที่สอดคล้องตามภาวะผู้นำชุมชน ของผู้นำชุมชน อำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย พบว่า ศีลข้อที่ 2 การรักษาศีลข้อนี้ไม่ใช่เฉพาะการไม่ลักขโมยเท่านั้น ยังครอบคลุมในการกระทำการเบียดเบียน เช่นเบียดเบียนเอาเปรียบเพื่อนบ้าน โดยการขโมยพืชผักที่เพื่อนบ้านปลูกเอาไว้ ยึดเอา

สิ่งของที่เจ้าของมิได้อนุญาต ถือเป็นการเคารพในสิทธิในทรัพย์สินของผู้อื่น และเป็นการเคารพกฎหมาย เพราะการถือเอาทรัพย์สินของผู้อื่น ถือว่าผิดกฎหมาย เป็นคดีอาญา และหากพิจารณาในแนวทางการดำรงชีวิตด้วยความพอเพียง คือการไม่เบียดเบียน ฉ้อโกง ลักขโมย ฉกชิงวิ่งราว และมีเงื่อนไขที่เป็นตัวกำกับพฤติกรรม คือวิสัยทัศน์ความเป็นผู้นำ คือ ความพอประมาณ การประกอบอาชีพสุจริตโดยมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดีคือ คือมีความพอใจในสิ่งที่ตนมี

2.3 แสดงพฤติกรรมตามหลักเบญจศีลเบญจธรรมที่สอดคล้องตามภาวะผู้นำชุมชนของผู้นำชุมชน อำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย พบว่า ศีลข้อที่ 3 การประพฤติดีในการเสพกามคุณ ได้แก่ ชายหรือหญิงที่ประพฤติล่วงกามต่อชายหรือหญิง ที่มีใช้สามีหรือภรรยาของตน ซึ่งชายหรือหญิงนั้นมีเจ้าของคุ้มครองอยู่ หรือการล่วงละเมิดข่มขืนหญิงอื่นที่มีใช้เป็นภรรยาของตน เป็นการเคารพสิทธิในร่างกายของบุคคลอื่น ซึ่งหากพิจารณาการดำรงชีวิตด้วยความพอเพียง ไม่ล่วงประเวณีบุตรธิดาหรือภรรยาบุคคลอื่น และมีเงื่อนไขที่เป็นตัวกำกับพฤติกรรม คือ มีความพอประมาณการสำรวมในกามคุณโดยมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดีคือ มีความปรองดองให้เกียรติบุคคลอื่นรู้จักหักห้ามความอยากของตน

2.4 แสดงพฤติกรรมตามหลักเบญจศีลเบญจธรรมที่สอดคล้องตามภาวะผู้นำชุมชน ของผู้นำชุมชน อำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย พบว่า ศีลข้อที่ 4 คำพูดที่โกหกทำให้เกิดการแตกแยกทำลายความสามัคคี รวมถึงการส่อเสียด

การตำหนิ นินทา ว่าร้าย ใช้วาจาสาปแช่ง ก็เช่นกัน แต่ถ้าหากพูดจาสุภาพอ่อนน้อมถ่อมตนก็จะเกิดแต่ความสามัคคี ซึ่งหากพิจารณาในการดำรงชีวิตด้วยหลักของศีลข้อที่ 4 คือการไม่กล่าวเท็จบุคคลอื่น และมีเงื่อนไขที่เป็นตัวกำกับพฤติกรรมคือ มีกัลยาณมิตร ในการปฏิบัติตน คือ พูดคำสัจ และรักษาคำพูด พูดจาไพเราะ พูดให้เกียรติผู้อื่น ไม่เหยียดหยามผู้อื่นด้วยคำพูดที่ไม่ดี ต้องครองสติให้เว้นจากการกล่าวเท็จ และมีแนวคิด หรือวิสัยทัศน์เกี่ยวกับหลักเบญจธรรม คือ สร้างความปรองดองให้กับสังคม

2.5 แสดงพฤติกรรมตามหลักเบญจศีลเบญจธรรมที่สอดคล้องตามภาวะผู้นำชุมชนของผู้นำชุมชน อำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย พบว่า ศีลข้อที่ 5 พบว่า โทษของการดื่มสุรา และน้ำเมาต่างๆ นั้น เมื่อดื่มอยู่เสมอๆ ดื่มมากขึ้น ย่อมทำให้ สุขภาพร่างกายเสื่อมโทรม ขาดสติที่เคยละอายต่อบาปก็ไม่ละอาย ที่เคยกลัวกลัวกลัว จนสามารถทำการทุจริตต่างๆ ได้ ด้วยอำนาจของสุรานั้น ผิดศีลข้อ 5 นี้ อาจนำไปสู่ความวิบัติได้ เช่น เมาสุราแล้วขับรถไปชนผู้อื่นเสียชีวิต ตนเองก็เสียชีวิตหรือบาดเจ็บสาหัส ย่อมก่อบาปกรรมในชาตินี้ และชาติหน้า สูญเสียงบประมาณของแผ่นดิน หรือ เมื่อเสพสุราจนมีเงินมาแล้วก็ขาดสติยับยั้งไปประกอบกรรมทำร้ายข่มเหง ผู้อื่นให้เดือดร้อนเสียหายเป็นต้น ดังนั้นเราควรรักษากฎหมายอย่างเข้มงวดและเอาผิดกับร้านค้าที่จำหน่ายสุราหรือเครื่องดื่มที่มีแอลกอฮอล์ให้กับเยาวชนที่มีอายุต่ำกว่าที่กฎหมายกำหนด การเป็นตัวอย่างที่ดีให้กับเยาวชน เช่น พ่อแม่ ครูอาจารย์ และไม่ขายสุรา ยาเสพติดในสถานศึกษา วัด และสถานที่ราชการ

ทุกแห่ง ซึ่งหากพิจารณาการปฏิบัติตน คือการดำรงชีวิตด้วยศีลข้อ 5 คือใช้จ่ายอย่างประหยัดคือไม่นำเงินไปซื้อสุราหรือเครื่องดื่มมีเมา ไม่เบียดเบียนตนเองคือไม่นำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์เข้าสู่ร่างกาย และมีแนวคิดหรือวิสัยทัศน์เกี่ยวกับหลักเบญจธรรมคือ ความพอประมาณ การดำรงตนอยู่ในความไม่ประมาท โดยมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดีคือ การมีสติสัมปชัญญะอยู่เสมอ

ระยะที่ 2 วิเคราะห์และสังเคราะห์การกำหนดกัลยาณมิตรในการปฏิบัติตนของผู้นำชุมชน ด้วยหลักเบญจศีลและเบญจธรรม อำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย จัดให้มีการจัดอบรมให้ความรู้หลักสุตรหลักเบญจศีลและเบญจธรรมกับการพัฒนาผู้นำชุมชนโดยมีการเตรียมวิทยากรที่มีความรู้มีการประชุมก่อน และทดสอบก่อนและหลังการอบรม มีรูปแบบวิธีการอบรมให้ความรู้ได้แก่ การบรรยาย จะใช้เวลาบรรยายไม่นาน เพราะจะทำให้ผู้เรียนเกิดความเบื่อหน่าย มีเครื่องมือ และอุปกรณ์ มีหลากหลายแตกต่างกันในแต่ละกิจกรรม รวมถึงการบูรณาการที่หลากหลาย เช่น วิทยุทัศน์ โปรเจ็คเตอร์ คอมพิวเตอร์ รวมถึงการลงพื้นที่สำรวจสภาพพื้นที่จริง

ข้อเสนอแนะและความคิดเห็นทั่วไปเกี่ยวกับหลักสุตรในด้านต่างๆ พบว่า ผู้เชี่ยวชาญแนะนำในภาพรวม โดยให้นำไปปรับปรุงในด้านสื่อ โดยให้นำลงไปโซเชียลมีเดีย เช่น เฟสบุ๊ค ยูทูบ เพื่อจะได้เป็นการประชาสัมพันธ์ และให้พัฒนาปรับปรุงการประเมินการอบรมการพัฒนาภาวะผู้นำชุมชนด้วยหลักเบญจศีลและเบญจธรรม ในอำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย ปัจจัยกระบวนการพัฒนา ประกอบด้วย การจัดนิทรรศการ สื่อวิทยุทัศน์

การให้ความรู้โดยมีกิจกรรมตามหลักสูตรที่ได้จัดทำขึ้นโดยมีรูปแบบส่งเสริมการเรียนรู้เรื่องตามหลักเบญจศีลเบญจธรรมที่สอดคล้องตามภาวะผู้นำชุมชน ของผู้นำชุมชน อำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย ปัจจัยผลผลิต ประกอบด้วย องค์ประกอบย่อย 3 องค์ประกอบ คือ หลักสูตรการอบรม สื่อวิทัศน์ และแผ่นพับประชาสัมพันธ์

ระยะที่ 3 เพื่อจัดทำคู่มือการพัฒนาภาวะผู้นำชุมชนด้วยหลักเบญจศีลและเบญจธรรมในอำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย ผลการทดสอบผู้เข้าอบรมก่อนเข้าอบรม และหลังเข้าอบรม พบว่า ผู้เข้าอบรมมีความรู้เพิ่มขึ้นทุกคน ระดับความพึงพอใจของผู้เข้าอบรมอบรมผู้นำชุมชนด้วยหลักเบญจศีลและเบญจธรรม ในอำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย ในภาพรวมมีความพึงพอใจ ในระดับมากมีค่าเฉลี่ย ($\bar{x}$) เท่ากับ 3.85 เมื่อพิจารณาเป็นรายด้านเรียงจากมากไปหาน้อย พบว่า ความพึงพอใจมากที่สุดคือ ด้านการบริหารงานมีค่าความพึงพอใจในระดับมากมีค่าเฉลี่ย ($\bar{x}$) เท่ากับ 3.90 ค่าความเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 0.56 และในด้านอื่นๆ เมื่อเรียงจากมากไปหาน้อย พบว่า ด้านความรู้เนื้อหา มีค่าความพึงพอใจในระดับมากมีค่าเฉลี่ย ($\bar{x}$) เท่ากับ 3.86 ค่าความเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 0.82 ด้านกิจกรรม มีค่าความพึงพอใจในระดับมากมีค่าเฉลี่ย ($\bar{x}$) เท่ากับ 3.81 ค่าความเบี่ยงเบนมาตรฐาน (S.D.) เท่ากับ 0.90 ตามลำดับ

ตอนที่ 3 ข้อเสนอแนะการประชาสัมพันธ์โครงการไม่ทั่วถึง คนให้ความสนใจน้อยเกินไป แต่สิ่งที่น่าชื่นชมเป็นอย่างยิ่งก็คือได้มีการเริ่มต้นและลงมือทำแล้ว จึงอยากจะทำให้มีการพัฒนาต่อไป

5. อภิปรายผลการวิจัย

การวิจัยเรื่องการพัฒนาภาวะผู้นำชุมชนด้วยหลักเบญจศีล และเบญจธรรม ในอำเภอเมืองเลย จังหวัดเลย มีผลการวิจัยที่ผู้วิจัยนำมาอภิปรายผล ดังนี้

จากข้อค้นพบเป็นปรากฏการณ์ที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่งว่า ผู้นำชุมชนยังมีความรู้เรื่องหลักเบญจศีลและเบญจธรรมในระดับปานกลาง ซึ่งสอดคล้องกับวรุตม์ ทวีศรี (2558) ได้ศึกษาเรื่องการพัฒนาภาวะผู้นำตามหลักธรรมเพื่อการพัฒนาสู่องค์กรประสิทธิภาพสูงของหน่วยงานวิจัยและพัฒนาในสังกัดกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี พบว่า ลักษณะส่วนบุคคลที่แตกต่างกันมีผลต่อความคิดที่ต่างกันในเรื่องของภาวะผู้นำตามหลักสัปปริสธรรม 7 อิทธิบาท 4 สังคหวัตถุ 4 ภาวะผู้นำการเปลี่ยนแปลง และภาวะผู้นำเชิงสถานการณ์ ที่มีผลต่อการก้าวขึ้นสู่องค์กรประสิทธิภาพสูง โดยสามารถสร้างรูปแบบการพัฒนาภาวะผู้นำจากทั้ง 3 หลักธรรม 15 องค์ประกอบ และวันทนา เนาว์วัน (2558) ได้ศึกษาเรื่องการพัฒนาภาวะผู้นำตามหลักพุทธธรรมของบุคลากรโรงเรียนพระปริยัติธรรม แผนกสามัญ และได้สอดคล้องกับงานวิจัยของละเอียต ศรีโสภา (2557) ที่ได้ศึกษาเรื่องการประยุกต์หลักเบญจศีล เบญจธรรมเพื่อส่งเสริมคุณธรรม จริยธรรมของนักเรียนโรงเรียนบ้านคำข่า อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี การศึกษาการประยุกต์หลักเบญจศีล เบญจธรรม เพื่อส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมของนักเรียนโรงเรียนบ้านคำข่า อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี ยังมีงานวิจัยของสุภางค์พิมพ์

คล้ายธานี (2558) ได้ศึกษาเรื่องการพัฒนาภาวะผู้นำในการสื่อสารตามแนวทางพระพุทธศาสนา โดยมีวัตถุประสงค์ คือ 1) เพื่อศึกษาสภาพทั่วไปของการพัฒนาภาวะผู้นำในการสื่อสารของผู้บริหารตามแนวทางพระพุทธศาสนา 2) เพื่อศึกษาทฤษฎีและหลักธรรมสำหรับการพัฒนาภาวะผู้นำในการสื่อสารของผู้บริหารตามแนวทางพระพุทธศาสนา 3) เพื่อนำเสนอแนวทางการพัฒนาภาวะผู้นำในการสื่อสารของผู้บริหารตามแนวทางพระพุทธศาสนา พบว่า 1) สภาพทั่วไปของการพัฒนาภาวะผู้นำในการสื่อสารของผู้บริหารประเด็นการรับรู้ของมูลข่าวสารผ่านสื่อต่างๆ โดยรวมอยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณารายละเอียดความรู้เกี่ยวกับภาวะผู้นำในการสื่อสารผ่านสื่อวิทยุอยู่ในระดับปานกลาง ปัจจุบันช่องทางในการสื่อสารเหล่านี้เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนาการศึกษาของสังคมไทยอยู่ในระดับมาก การสื่อสารของผู้นำเป็นสาเหตุของพัฒนาสถานการศึกษาเหล่านั้น อยู่ในระดับมาก พระพุทธศาสนาเข้าไปมีบทบาทเกี่ยวข้องกับการสื่อสารของผู้บริหารอยู่ในระดับมาก และประเด็นข้ออื่นๆ การได้รับความรู้เกี่ยวกับภาวะผู้นำในการสื่อสารผ่านสื่อ โทรศัพท์ หนังสือพิมพ์ อินเทอร์เน็ตอยู่ในระดับมาก

จากการศึกษางานวิจัยพบว่า หลักเบญจศีลและเบญจธรรมมีความสำคัญมากกับการพัฒนามนุษย์เพราะศีล 5 เป็นหลักมนุษยธรรม เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ คือ การไม่ฆ่าสัตว์ การไม่ลักทรัพย์ การไม่ประพฤติดิฉินกาม การไม่พูดเท็จ และการไม่ดื่มสุราเมรัย ศีลเป็นที่ตั้งแห่งกุศลธรรมเป็นลักษณะ มีความปรกติทางกาย

วาจาเป็นที่ตั้ง โดยมีองค์ประกอบของศีล 5 แต่ละข้อคือ เจตนา เป็นความไม่กำกวมทางกาย และวาจาให้พ้นจากความชั่วทั้งปวง ย่อมมีความสงบสันติสุขในชีวิตปัจจุบัน นอกจากนี้ศีล 5 ยังมีความสำคัญต่อบุคคลและสังคม เป็นพื้นฐานการพัฒนาตนเองให้พบกับความสุขสงบเย็น เข้าถึงการดับทุกข์และเป็นตัวแปรสำคัญที่ทำให้เกิดความสามัคคีในหมู่ชน เกิดความรักใคร่ปรองดอง อยู่ร่วมกันได้อย่างสันติสุข เห็นคุณค่าในตนเองและผู้อื่น ศีล 5 เป็นพื้นฐานสำคัญที่ผู้นำพึงกระทำตนให้เป็นแบบอย่างให้กับสังคม โดยมีหลักธรรมที่เกื้อหนุนการรักษาศีล 5 เช่น สัมมาทิฎฐิ (ความเห็นถูก) เป็นต้น การจงใจให้รักษาศีล 5 ควรเกิดจากความปรารถนาที่จะทำตนเองให้มีความสุข ทำให้มีความสุขเพียรเพื่อไปให้ถึงจุดหมายของชีวิต เป็นแรงจูงใจภายในที่เป็นด้านบวก และเป็นแรงจูงใจตามแนวพระพุทธศาสนา ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงนำมาใช้สร้างแรงจูงใจให้รักษาศีล 5 เพื่อจุดหมาย คือ การเดินสู่เส้นทางแห่งการหลุดพ้นตาม หลักมรรคมีองค์ 8 ทำให้รู้จักทางเดินชีวิตในทางที่ตรงเป็นคุณเป็นประโยชน์ต่อตนเองและผู้อื่นโดยเฉพาะผู้นำชุมชนที่จะต้องปฏิบัติตนให้เป็นตัวอย่างแก่ประชาชน จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องปฏิบัติตามหลักเบญจศีลและเบญจธรรม

6. ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1.1 หน่วยงานที่เกี่ยวข้อง เช่น เทศบาลเมืองเลยหรือหน่วยงานอื่นที่สนใจ ควรนำเอาการปรับใช้หลักเบญจศีล และเบญจธรรมมาใช้

องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น

1.2 ควรมีการนำเอาคู่มือการพัฒนา
ภาวะผู้นำชุมชนด้วยหลักเบญจศีลและเบญจธรรม
ในอำเภอเมืองเลย จังหวัดเลยในการปรับเปลี่ยน
พฤติกรรมอันไม่พึงประสงค์ของประชาชนเพื่อปรับ
ใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดต่อชุมชนได้

2. ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

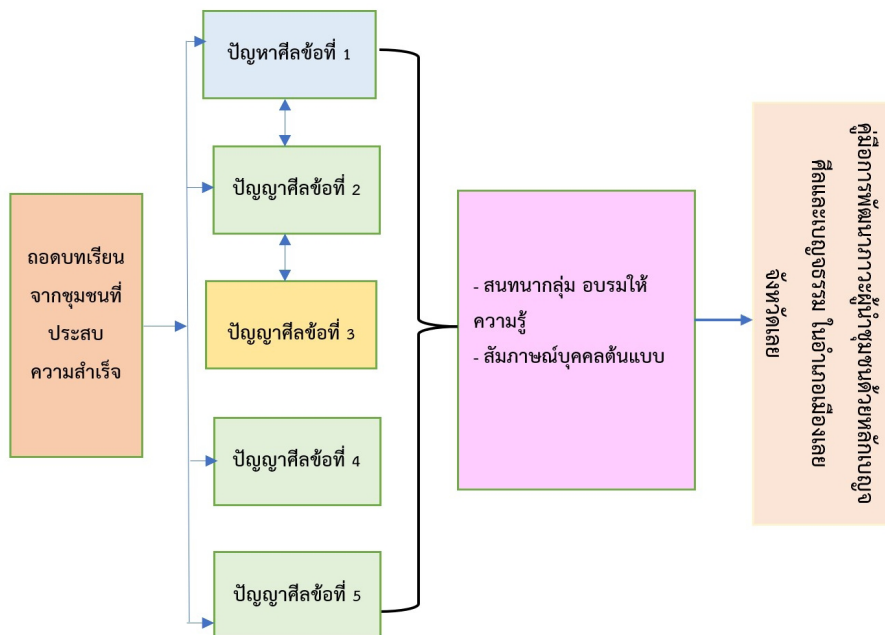
2.1 ควรมีการวิจัยเพิ่มเติมเกี่ยวกับการ
การปรับใช้หลักเบญจศีลและเบญจธรรมในอำเภอ
เมืองเลยจังหวัดเลย ไปพัฒนากลุ่มเป้าหมายอื่นๆ
ต่อไป

2.2 ควรมีการวิจัยการพัฒนาภาวะ
ผู้นำด้วยหลักเบญจศีลและเบญจธรรมในชุมชน

ในพื้นที่อื่นๆ

7. องค์ความรู้ที่ได้รับ

เป็นการเสริมสร้างศักยภาพทรัพยากร
มนุษย์อันเป็นทรัพยากรหลักในการพัฒนาประเทศ
ในการนำเอาหลักเบญจศีล และเบญจธรรมที่เป็น
ธรรมะพื้นฐานในการดำรงชีวิตมาเป็นหลักธรรม
ในประพฤติปฏิบัติให้สังคมอยู่สงบร่มเย็น เพราะถ้า
ชุมชนมีความสงบร่มเย็นแล้วการพัฒนาก็จะดำเนิน
ไปด้วยดี เพราะบุคคลที่จะก้าวขึ้นมาเป็นผู้นำ
จะต้องมีพฤติกรรมที่ดี มีพื้นฐานของการปฏิบัติตน
ตามหลักเบญจศีล และเบญจธรรมมีภาวะความ
เป็นผู้นำสูง เป็นตัวอย่างที่ดีให้กับประชาชน

ภาพที่ 1 องค์ความรู้ที่ได้รับ

เอกสารอ้างอิง

- นิศา ชัชกุล. (2550). *อุตสาหกรรมการท่องเที่ยว*. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พิทยา แสงแผ้ว. (2562). *บทความวิชาการ บทความภาวะผู้นำ คุณธรรมและจริยธรรม สำหรับผู้บริหาร*. เข้าถึงได้จาก <https://www.gotoknow.org/posts/373580>
- ละเอียด ศรีโสภา. (2557). *การประยุกต์หลักเบญจศีลเบญจธรรมเพื่อส่งเสริมคุณธรรมจริยธรรมของนักเรียน โรงเรียนบ้านคำข่า อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี*. (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วรุตม์ ทวีศรี. (2558). *การพัฒนาภาวะผู้นำตามหลักธรรมเพื่อการพัฒนาสู่องค์กรประสิทธิภาพสูงของหน่วยงานวิจัยและพัฒนาในสังกัดกระทรวงวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี*. (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วันทนา เนาว์วัน. (2558). *การพัฒนาภาวะผู้นำตามหลักพุทธธรรมของบุคลากรโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา กลุ่ม 3*. (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2554). *แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 11 (พ.ศ. 2555-2559)*. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ.
- สุภางค์พิมพ์ คล้ายธานี. (2558). *การพัฒนาภาวะผู้นำในการสื่อสารตามแนวทางพระพุทธศาสนา*. (วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต). พระนครศรีอยุธยา: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.